

Lietuvininkų periodinės spaudos leksikos bruožai

Audronė MATIJOŠIENĖ

Vilniaus universiteto biblioteka, Universiteto g. 3, LT-01122 Vilnius, el. p. audrone.matijosiene@mb.vu.lt

XX a. pradžioje Mažosios Lietuvos lietuviškos publicistinės leksikos padėtis žymia dalimi priklausė nuo stiprėjančio germanizacijos proceso, kai lietuvių kalba buvo išstumta iš mokyklų (nuo 1873 m.) ir viešojo gyvenimo (nuo 1908 m.). Mažosios Lietuvos šviesuoliai Aleksandras Kuršaitis, Jurgis Strangalys, Jonas Vanaigaitis, Vydūnas ir kiti nuolat ragino branginti ir puoselėti gimtąją kalbą, pabrėždami jos svarbą tautiniam ir dvasiniam tautos gyvenimui. Laikraščiuose buvo spausdinami kalbininko Nikodemo Jauniaus ir užsienio mokslininkų Adalberto Bezzenbergerio, Alexandro Doricziaus ir kitų straipsniai apie lietuvių kalbos grožį ir turtingumą.

Straipsnyje, naudojantis XX a. pradžioje Mažojoje Lietuvoje leistų lietuviškų periodinių leidinių medžiaga, stengiasi apibūdinti lietuviškos publicistikos leksiką ir išskirti keletą teminių grupių. Ypač kreipiamas dėmesys į tas leksikos ypatybes, kuriomis ji skiriasi nuo mūsų laikų publicistinės kalbos ir kurios dabar jau turi archajinį atspalvį.

Bibliografai, rengdami serijos C „Lietuviškų periodinių leidinių publikacijų“ rodykles, susiduria su įvairiais leksikos sluoksniais ir darybinių-semantinių žodžių grupėmis. Darbo metu naudojamosi jau turimais lietuvių leksikologijos ir leksikografijos darbais¹ bei priekygniais žodynėliais, tačiau daugelį tarminių, darybinių žodžių bei idiominio pobūdžio frazeologizmų padeda išsiaiškinti tik patirtis.

Mažosios Lietuvos lietuviškos publicistikos leksiką kilmės požiūriu galima suskirstyti į savąjį liaudies ir skolininę. Bibliografui yra svarbūs abu šie leksikos sluoksniai. Įvairiuose periodiniuose leidiniuose lietuviškų liaudies kalbos žodžių ir skolinių santykis yra nevienodas. Tai priklausė nuo redaktorių ir jų pagalbininkų lietuvių kalbos mokėjimo, jų individualių literatūrinių sugebėjimų bei požiūrio į nelietuviškos kilmės žodžius. Tie redakcijų darbuotojai, kuriems rūpėjo kalbos grynumas ir liaudiškumas, stengėsi savos periodikos puslapiuose vartoti kuo mažiau skolinių. Apie to meto žurnalistikos būklę Vydūnas rašė: „O lietuvių laikraščių vedėjai Prūsijoje beveik visi tėra žmonės to paties doriško-dvasiško stovio kaip didis skaičius. Nėra jie be gabumo. Teisibė. Vienok stinga jie reikalingiausių sanligų, dargi laiko, ramiai

ir giliai žvelgti į gyvenimą, todėl lietuvių laikraštija yra tikras mišinys lenkiškumo, vokiškumo ir pagaliaus lietuviškumo“². Leisdamas žurnalą „Jaunimas“ (1911) Vydūnas įkuria jame skyrelį Žodynėlis, kuriame pateikia lietuvių ir vokiečių kalbų žodžius. 1912 metais E. Jagomastas Tilžėje išleidžia žurnalą „Lietuviškai-vokiškas savaitraštis“, skirtą gilesniam išmokimui šnekamosios ir rašomosios lietuvių kalbos. Jau įžangoje rašoma, kad nereikalingus svetimus gaivalus išstūmus ir tikrai lietuviškais, įvairiose žmonių tarmėse dar išlikusios arba lietuvių kalbos dvasioje naujai sutvertais, atpildžius, kalba su grynumu įgyja ir savo senąją grožę, ir senąjį skambumą³. Žurnale taip pat įkuriamas skyrelis Kalbos dalykai, kuriame spausdinamas žodynėlis. Šiuose žurnaluose skolininės leksikos žodžiai buvo daugiau ar mažiau adaptuoti ir pritaikyti prie lietuvių kalbos morfologinės sistemos.

Kadangi prūsiškosios publicistikos leksikos tyrinėjimų nėra, straipsnyje nevengtą pateikti didesnio pavyzdžių kiekio. Spaudos palengvinimo sumetimais pavyzdžiai pateikiami dabartine rašyba.

Semantiniu atžvilgiu galima išskirti keletą lietuviškos liaudies leksikos grupių:

1. Žodžiai, apibūdinantys įvairių administracinių pastatų pavadinimus, pvz.: apsidairymo koryčia – stebėjimo bokštas, atsigaivinimo butas – poilsio namai, butas – gyvenamas namas, ūkis, darbo prirodymo vieta – darbo birža, daržų pamokslo anštaltas – daržininkystės mokykla, gesintoja – gaisrinė, kaulinyčia – chemijos fabrikas, kalkių smilčių akmens fabrikė – plytinė, Magdalenų namai – viešnamis, maudyklė – pirtis, baseinas, gydomųjų vandenų kurortas, medžių ovingis – sielių prielauka, įsipirkimo skrynja – draudimo kasa, pasiskaitymo svetlyčia – skaitykla, prasėdystė – valdyba, prybėga – prieglauda, prikavojimo namai – socialinės rūpybos namai, sutvėrimų daržas – zoologijos sodas, špricų butas, triškynių troba – gaisrinė, tavorų guolis – sandėlis, krautuvė, tolynpamokslo šuilė – suaugusiųjų mokykla, užauginimo anštaltas – vaikų namai, vandens daržas – sielių prielauka, vietros graudenimo vieta – meteorologinė tarnyba.

2. Žodžiai ir žodžių junginiai, žymintieji su žmonių visuomenine būkle bei socialiniais santykiais susijusias sąvokas, pvz.: atpildymo skyrimas – papildomi rinkimai, atstojimo mėginimai – baigiamieji egzaminai, draugdarbininkas – bendradarbis, draugystė – draugija, gyrus – garbė, gyvatininkas – gyventojas, išdavimas – išlaidos, kiemas – kaimas, pamokslas – mokymas, pamokos, prūsiškas ponbutis – Prūsijos landtagas, rėdystė – redakcija, sąnaris – organizacijos, draugijos narys, skyrimo valsčius – rinkimų apygarda, surišimas – susivienijimas, sąjunga, užimti pinigai – gauti paskola.
3. Žodžiai, apibūdinantys asmenį ir jo atliekamą darbą ar veiksmą, pvz.: bedulėlis – neigalusis, vargšas, briedmušis – brakonierius, galinčius – imtynininkas, maryneris – jūrininkas, nusiplaukymo svečias – poilsiautojas, kurortininkas, oro šiporiai – lakūnai, pergalvis – užsispyrėlis, kietagalvis, pirmkartis – einantis konfirmacijos jaunolis, pirmsėdis, prasėdis – pirmininkas, progos žvejys – žvejys mėgėjas, rinkikas – asmuo, rinkėjų išrinktas balsuoti už tam tikrą kandidatą, skyrėjas – rinkėjas, stono urėdininkas – civilinės būklės aktų įrašų pareigūnas, vaikas – berniukas, velėnų durtojis – durpių kasikas.
4. Žodžiai, žymintys su medicina susijusias sąvokas, pvz.: dirksnių sujudimas – nervų liga, džiūtliga – džiūva, karštiligė – šiltinė, kauligė – sąnarių liga (artritas), kosulys krumulis – kokliušas, ligonbutis – ligoninė, limpančios ligos – užkrečiamos ligos, mėlynoji liga – rauplės (vet.), musulai – tymai, nuomirulis – epilepsija, pribuvėja – akušerė, rauplės – raupai, snarglių liga – įnosės (vet.), suklydėlių priebėga – psichiatrinė ligoninė, šarlakas – skarlatina, žyvato vaisiaus nuvarymas – abortas.
5. Su įvairiomis buitinio ir ūkinio gyvenimo sritimis susiję pavadinimai, pvz.: brėžtukas – degtukas, rašiklis, gelžkelio vežimai – vagonai, koryčia – bokštas, kurnai – dviejų laivų velkami tinklai su plūdėmis, orkulkė – oro balionas, oršiepis – lėktuvas, pasegimas – arklų kaustymas, pavadinimo padarga – speciali lentelė, pjovimo malūnas – lentpjūvė, peklos mašina – sprogdinamasis įtaisas, rykas – indas, įrankis, ropūtės – bulvės, švediški gardynai – grotos, šviesos abrozdai – skaidrės, švytėjimo ugnis – švyturys, velėnos – durpės, žizdras – žvyras.
6. Religiniai terminai, pvz.: dievnamis – bažnyčia, dūšių rūpintojis – kunigas, dvasininkas, ganytojas, gelžkelio pasiuntinystė – misija, kuri rūpinasi naktį traukiniais atvykstančių į miestą merginų saugumu, Išmintingųjų šventė – Trijų Karalių šventė, įžegnojimas – konfirmacija, pasiuntinystė –

misija, surinkimas – kolektyvinės evangelikų liuteronų namų pamaldos, šventa večerė – komunjia, žodžio sakytojas – pamokslininkas.

7. Įvairūs bendro pobūdžio žodžiai ir žodžių junginiai, pvz.: barzdylai – kometos, burniška – žodžiu, dykai – nemokamai, gadinimas – mirties bausmė, įartinimas – įžeidimas, lietuviškai išguldyti – išversti į lietuvių kalbą, medinis – laukinis, orarykštė – vaivorykštė, paakinti – paraginti, pakiui eiti – eiti pirmyn, paveikslingas – pavyzdingas, perkšmelis – posmelis, pirm trumpo – neseniai, šaktarpis – bekelė, šiukšmės – šiukšlės, vosilkų dienos – labdaros akcija, žaliųjų ragatka – laisvas kelias.

Iš idiominio pobūdžio frazeologizmų galima nurodyti tokius: burną laikyti – tylėti, dienos traukiasi į nykštį – dienos trumpėja, drąsiai ranką į ugnį dėti – kuo pasitikėti, garuojančios pasišventimu širdys – pasiaukojimas, gaudyti vėją su zaku – tuščiai dirbti, į širdį įrašyti – patikti, pamilti, iš urėdo išminti – išėiti iš darbo, iš urėdo ištrinti – pašalinti iš tarnybos, išguldyti per motinišką kalbą – išdėstyti gimtąją kalbą, kūdas sutikimas geresnis negu riebi prova – geriau taikoj gyventi, ne katino nags – ne juokai, nereikia nė knypkio prie sopago – nieko netrūksta, nenorėti sloga pastoti – nenorėti apsunkinti, pilnais žėgliais žėgliuoti – gerai dirbti, pilni delmonai – daug, uždegti širdis – paveikti.

Kalbant apie skolininę leksiką pažymėtina, kad daugiausia lietuviškoje publicistikoje yra germanizmų, kur kas mažiau – slavizmų ir vienas kitas skolinys iš lotynų, graikų ir kitų kalbų. Žvilgtęrus į 1910–1911 metų bibliografijos rodyklės⁴ žodynėlį matyti, kad germanizmai sudaro 24% į jį įtrauktų bibliografiniuose įrašuose pavartotų žodžių (be to, yra slavizmų, tarptautinių žodžių, tarnybių, hibridų su lietuvišku dėmeniu, barbarizmų ir kitko).

Germanizmus galima suskirstyti į keletą grupių.

1. Didžiausia germanizmų grupė apima žodžius, apibūdinančius asmenis, pvz.: baumeisteris – architektas, brandmeisteris – ugniagesių komandos viršininkas, braueris – aludaris, dyneris – tarnas, dišeris – stalius, drogistas – prekiautojas vaistais, ercikis – hercogas, feldfebelis – viršila, ferbandforšteris – komiteto pirmininkas, fišmeisteris – žvejybos prižiūrėtojas, forsteris – girininkas, foršteris – viršininkas, furmonas – vežėjas, gatermeisteris – lentpjovys, gespanbernis – arklaininkas, heiceris – kūrikas, hōekeris – prekiautojas smulkmėnomis, jumprava – mergina, klempneris – skardininkas, kučeris – vežikas, likčius – žvakdarys, oberfišmeisteris – vyresnysis žūklės inspektorius, rektsanvaltas – advokatas, šafneris – konduktorius, šiporius – jūrininkas, šneidermistras – siuvėjas, šotsanvaltas – prokuroras, šuilmistras, šulmistras –

- mokytojas, šulnas – įžymus, puikus, tapcycyras – baldų apmušėjas, turneris – gimnastas, vanderburšas – keliaujas amatininkas, pameistris, verteris – prižiūrėtojas, žėglininkas – buriuotojas.
2. Įvairių administracinių ir teisinių įstaigų pavadinimai, pvz.: amtas – tarnyba, įstaiga, valsčius, armekoras – armijos korpusas, ausšusas – komitetas, taryba, becirkasamtas – apygardos valdyba, becirkasausšusas – apygardos taryba, kreistagas – apskrities seimas, kreizas – apskritis, kreizynodė – apskrities sinodas, landgeriktė – apygardos teismas, landrotsamtas – apskrities valdyba, landšastė – žemės ūkio bankas, landtagas – seimas, oberlandgeriktė – aukščiausias provincijos teismas, postas, pustus – paštas, štotsanvaltystė – prokuratura, švurgeriktė – prisiėkusiųjų teismas, valbecirkis – rinkimų apylinkė.
3. Įvairių įmonių, pastatų bei atskirų jų dalių pavadinimai, pvz.: brauerija – alaus darykla, drukorija – spaustuvė, forsterija – girininkija, forverkis – palivarkas, kromas – krautuvė, meierija, molkerija – pieninė, skūnė – daržinė, stuba – kambarys, šporkasė – taupomoji kasa, staldas – tvartas, zolė – salė.
4. Namų apyvokos daiktų pavadinimai, pvz.: benkis – suolas, bumbulai – medvilnė, gevircai – prieskoniai, kamgarnai – kupranugarių vilnų siūlai, pulveriai – milteliai, šiuršė – prijuostė, špricas – gaisrinė žarna, šterkis – krakmolos, švėfeliai – degtukai, zekė – kojine.
5. Laiko sąvokos, pvz., mėnesių pavadinimai: augustas – rugpjūtis, decemberis – gruodis, februarijus – vasaris ir kt.
6. Matų žymėjimui taip pat buvo vartojami germanizmai. Pvz., žemės ploto matas ūbas (Hube) – žemės sklypas nuo 7 iki 15 ha. Margo etimologija taip pat kilusi iš vokiečių kalbos. Vokietijoje – žemės sklypas, kurį nuo ryto (saulės patekėjimo) suardavo iki vidudienio ...⁵. Margus matuojant buvo naudojamas šniūras (vok. Schnur), t.y. virvė. Virvės padala – rykštė (vok. Rute). Rykštės dalis – uolektis (vok. Elle). Per vokiečių amatininkus įsivirtino ir colis (vok. Zoll) – ilgio matas, lygus 60-71 cm.
7. Kai kurie skoliniai yra atėję iš senesniųjų raštų kalbos, pvz.:
- iš Martyno Mažvydo raštų: hercikystė – hercogystė, heubtmonas – viršininkas, penigas – pinigai;
 - iš Baltramiejaus Vilento ir Jono Brekūno raštų: farba – dažai, gasas – gatvė, staldas – tvartas, stukis – gabalas, vertas – turtingas;
 - iš Liudviko Rėzos raštų: turmas – bokšas, kal-kės – statybinė medžiaga;

– iš Frydricho Kuršaičio raštų: dampšėpis – garlaivis, estereikis – austras, festungas – tvirtovė, pjovimo malūnas – lentpjūvė, stunda – valanda, šėpis – laivas.

Kai kurie skoliniai pasižymi rašybos, fonetinių ir morfologinių variantų gausumu, pvz.: ercekis, ercikis, hercikis – hercogas, penigas, penningas, piningas, pinigas – pinigai, amtsforšteris, amtsforšteris – valsčiaus viršaitis, andelis, endelis – prekyba, forsteris, forstmeisteris, forstmistras – girininkas, grunstukis, gruntstukis – dirvos sklypas, keženyčia, kežerija, kėžių fabrikė – sūrinė, pardėtinis, perdėtinis, pirmstovas – viršininkas, pirmininkas, postkortelė, pustkortelė – pašto atvirukas, pracentoris, pracentorius, precenteris – paprinės mokyklos mokytojas ir choro vadovas, sperrbecirkis, šperbecirkis – draudžiama sritis, zona, šėpis, šiepas, šiepis – laivas, šuilmistras, šulmistras – mokytojas, šulferbantas, šulforštantas – mokyklos komitetas.

Dalis germaniškų skolinių lietuviškoje publicistikoje turėjo po keletą reikšmių, pvz.: amtas – tarnyba, įstaiga, valsčius, becirkė – apygarda, apylinkė, sritis, benkis – bankas, suolas, gešeftas – verslas, įmonė, krautuvė, sandėris, geverbė – pramonė, verslas, užsiėmimas, gemyna – apylinkė, parapija, regyrunga – vyriausybė, valdymas, apygarda.

Dalį skolinčių leksikos sudaro slavizmai, pvz.: apie-ra – auka, bagotas – turtingas, balvonas – stabas, dyvnas – keistas, dūma – mintis, idėja, dūšia – siela, gadynė – laikas, gaspada – nakvynės namai, kvietka – gėlė, mišia – pamokslas, parvazas – plaustas, subata – šeštadienis, sūdas – teismas, svietas – pasaulis, svodba – vestuvės, šinka – smuklė, šlužba – darbas.

Vienas kitas skolinčių leksikos žodis yra atėjęs iš lotynų ir graikų kalbų, pvz.: Biblija – Šventasis Raštas, deputirtas – deputatas, diakonisė – gailėstingoji sesuo, gasas – gatvelė, kapelė – kopyčia, kaserna – kareivinės, kolektos – aukų rinkimas, komunolė – komunalinis, kuratorija – globos įstaiga, kvarta – ketvirtoji gimnazijos klasė, literariškas – literatūrinis, precenteris – paprinės mokyklos mokytojas ir bažnyčios choro vadovas, regyrunga – vyriausybė, valdžia.

Iš prancūzų kalbos yra atėję šie žodžiai: depeša – telegrama, dragūnai – raiteliai, etatas – etatai, biudžetas, leitmonas – leitenantas, maneveris – manevrai, parcelė – lauko dalis, parolė – slaptas žodis, signalė – signalas.

Straipsnyje apžvelgti tik kai kurie lietuviškos publicistikos leksikos ypatumai. Pateikti pavyzdžiai leidžia teigti, kad XX a. pradžios periodiniuose leidiniuose dominavo savita mažlietuvių kalba. Taip, jie kalbėjo lietuviškai, bet ne taip kaip gyvenusieji dešiniojoje Nemuno pusėje, taip, jie kalbėjo vokiškai, bet ne taip kaip tie, kurie buvo įsikūrę prie Elbės ar Reino⁶. Ta kalba buvo tokia turtinga, tokia įvairiapusiška, kad joje bibliografai nuolat atranda vis naujų dalykų. Ypač tai pasakytina apie polemą kalbą,

kuri buvo pilna mįslingų pastraipų, komplikuočių sintaksinių konstrukcijų, pritaikytų tam tikro išsilavinimo skaitytojams. Bibliografo kasdienė patirtis sako, jog pirmiausia prūsiškame tekste privalu atpažinti gotiško šrifto rašmenis ir identifikuoti juose besislepiančius žodžius, kurie būtini teksto prasmės ir turinio teisingam supratimui. Priešingu atveju tekstas nesileidžia teisingai suprantamas, tenka po keletą kartų skaityti, kad suvoktum, kas iš tikrųjų parašyta. Teisingą supratimą visų pirma suvokiame

kaip kalbinį aiškumą – leksinių, morfologinių ir sintaksinių formų atpažinimą. Aišku, daugelis minėtų raiškos elementų yra nepavaldūs kalbos norminimo dėsniams, nes bendrinė rašto sistema nepajėgi perteikti seno ar tarminio teksto kalbinių ypatybių⁷. Taigi Mažosios Lietuvos analizinės retrospektyviosios bibliografijos rodyklių rengimui – taikomojo pobūdžio mokslinei kūrybinei veiklai – būtina, kad bibliografas išmanytų ir semantikos pagrindus.

¹ Alminauskis, Kazys. Die Germanismen des Litauischen. – Kaunas, 1948. – 150 p.; Kuršaitis, Aleksandras. Litauisch-Deutsches Wörterbuch. – Göttingen, 1968-1973. – T. 1-4; Lietuvių kalbos žodynas. – Vilnius, 1956-2002. – T. 1-20.

² Vydūnas. Ar lietuvių laikraščiai dera žmonėms kilti, pasilikti ant vietos ar grimsti? / Vds // Jaunimas. 1911, vasaris, p. 14-16.

³ Kas jis, ir kuriam tikslui jis leidžiamas? // Lietuviškai-vokiškas

savaistraštis. – 1912, pridėt. nr., p. 1-3.

⁴ Lietuviškų periodinių leidinių publikacijos. D. 2. Mažoji Lietuva 1910-1911. – Vilnius, 2003. – P. 353-364.

⁵ Mulevičius, Leonas. Kaimas ir dvaras Lietuvoje XIX amžiuje. – Vilnius, 2003. – P. 42.

⁶ Juška, Albertas. Mažosios Lietuvos mokykla. – Klaipėda, 2003. – P. 15.

⁷ Subačius, Paulius. Tekstologija. – Vilnius, 2001. – P. 359.

Summary

Characteristic Features of the Lexicon of the Lithuania Minor Periodical Press

Audronė MATIJOŠIENĖ

The article deals with the lexicon of the Lithuania Minor periodical press and attempts to distinguish several thematic groups on the basis of the press material of the beginning of the XX century.

Special attention was paid to those peculiarities of the vocabulary that differ from the press language of our times and have archaic nuances.

By origination the Lithuanian lexicon of the Lithuania Minor publishing language may be classified as autonomous, folk and loan groups. The folk vocabulary may be divided into several thematic groups: words and word-combinations characterising a person and his work or his

action, describing different names of administrative buildings, defining concepts related to people of every condition and social relations, etc. In the loan vocabulary the Germanisms comprise the greatest part of words and word-combinations. They are divided into thematic groups in the article. There are also provided cases of the Slavisms and loanwords from Latin and Greek languages. As there had been no investigations of the vocabulary of Prussian publishing language made, we provided a greater number of examples in the article. The publishing in order to facilitate work the examples have been presented in modern orthography.